

42. *Черепнин Л.В.* Классовая борьба в 1682 г. на юге Московского государства // Исторические записки. – Т. 4. – М., 1938. – С. 72-74.
43. *Буганов В.И.* Московские восстания конца XVII века. – М., 1969. – С. 324.
44. Там же. – С. 327.

Івашків В. М. (Львів)

Україна періоду Руїни в ранніх редакціях історичного роману Пантелеймона Куліша «Чорна рада»

На рубежі 1830–1840-х рр. Пантелеймона Куліша (1819–1897) особливо цікавили національний фольклор та історичне минуле України, її славні й трагічні сторінки. У формуванні цих зацікавлень чи не визначальним був вплив знаменитого українського історика та фольклориста, першого ректора Київського університету Михайла Максимовича, який, за словами Куліша, «вечорами закликав його до себе на почитанку. Читали вкупі народні пісні українські і розкладавали по розрядам. Потім стали читати Вальтер Скотта – і оце була найбільша користь Кулішеві з того познання: професор звертав його увагу на закони іскуства, а той ловив жадібно усяке його слово» [3, 243–244]. Відтак, на початку 1840-х рр. з'явилися друком його твори на історичну тематику – роман «Михайло Чарнышенко, или Малороссия восемьдесят лет назад» та перша частина поеми-епопеї «Україна. Од початку Вкраїни до батька Хмельницького» (обидва твори побачили світ 1843 р.), а 1846 р. була опублікована «написанная в виде проблемы для истории Украины» історико-публіцистична праця «Повесть об украинском народе», патріотичне спрямування якої було одним із аргументів для засудження письменника у справі Кирило-Мефодіївського братства.

Молодий український романтик замислювався над важким колоніальним становищем свого народу, шукав його причин у минулому, а тому не випадково темою свого нового історичного роману обрав складний період другої половини XVII ст., який його близький побратим Микола Костомаров згодом назве «Руїною». На переконання Куліша, одним із основних чинників втрати незалежності була відсутність в українців національної єдності, а тому епіграфом до першої глави у публіка-

ції «Пяти глав из нового романа [...] «Черная рада» він обрав слова народної пісні: «Тим і сталося по всьому світу страшенная козацькая сила, Що у вас, панове молодці, була воля і дума єдина» [9, 332].

Куліша дуже хвилювало те, що ще не було справді українського історичного роману (зокрема україномовного). Він рішуче відкидав навіть думку про його неможливість. Ось що він писав у листі до Осипа Бодянського від 23 травня 1846 р.: «Странно думать, чтобы народ, так деятельно участвовавший в событиях рода человеческого, не в состоянии был рассказать о своей жизни в историческом романе!» [8, 84], а відтак до написання свого, як з'ясується згодом, головного художнього твору, поставився з усією відповідальністю митця перед історією та народом. Про це свідчить примітка від редакції журналу «Современник» до публікації частини роману під назвою «Киевские богомольцы в XVII столетии»: «Автор смотрит на дело романиста серьезно, и для своих рассказов изучает исторические источники и памятники так же прилежно, как бы и для самой истории Украины» [4, 62].

Це твердження цілком суголосне уявленням молодого письменника про призначення історичного роману, яке він висловив у короткій, але місткій рецензії на історичну повість Миколи Сементовського «Кочубей, генеральный судья» (1846). Зазначивши, що історичний роман чи повість треба укладати не лише із власне історичних фактів, Куліш водночас виступив і проти того, щоб опис значущої історичної події супроводжувати дріб'язковою інтригою, адже тоді «картина какого-нибудь важного исторического события [...] становится мелочною и затемняется» [5, 224]. Відтак, на думку Куліша, історичне минуле треба представляти «серьезно, с важностью историка» [5, 224].

Свої думки про період «Руїни» та зокрема «чорну раду» 1663 р., яку він вважав апогеєм історичного часу другої половини XVII ст., письменник проникливо висловив у згаданій тут «Повести об украинском народе», яку писав паралельно з «Чорною радою». Протистояння Якіма Сомка та Івана Брюховецького на цій «раді», за Кулішем, призвело до «удара челом» Брюховецького цареві та фактичної залежності українців від нього. Закабаленню України сприяло й так зване Андрусівське перемир'я Росії з Польщею 1667 року, яке розірвало Україну на Лівобережну та Правобережну.

Опис трагічних сторінок української історії другої половини XVII ст. до початку гетьманування Івана Мазепи в «Повести об украинском народе» перейнятий справжнім болем письменника-патріота за долю свого підневільного народу. Куліш вважав, що головним наслідком «чорної ради» та гетьманування Брюховецького для України було фактичне знищення фундаментальних демократичних цінностей нашого народу, бо його «низшие сословия мало по малу удалены были от участия в выборах старшин и других делах, решавшихся прежде большинством голосов» [7, 84–85]. Відтак українська верхівка стала цілком залежною від московських вельмож, які робили з Україною все, що хотіли: «От ослабления демократической партии московские вельможи приобрели великое влияние на дела Украины и, держа в зависимости от себя недостойных ее представителей, делали с этою жалкою областью все, что хотели» [7, 85]. Це було пов'язано і з тим, що «старшины, вышедшие с ним (тобто, Брюховецьким. – *В. І.*) на черную раду из Запорожской Сечи, были люди неграмотные, грубые, не имевшие понятия о национальной чести» [7, 84], а отримавши дворянські чини, дозволили московським воеводам закабалити український народ, який поступово втрачав свою правову і політичну самосвідомість.

Як писав Микола Маркевич, чия «История Малороссии», як і козацькі літописи, була одним з історичних джерел Кулішевого роману, весь період гетьманування Брюховецького був негативним: «... початок його правління ознаменовано невдячністю та мстивістю; середина – розоренням сіл і міст, пожежами житла, загибеллю мешканців; кінець – зрадою перед царем і благодійником. А смерть – під ломаччям» [13, 163]. Однак позитивні персонажі роману все ж не зуміли побачити в Брюховецькому явного ворога України, як це зробив неназваний українець з праці Маркевича: «кажучи про день, в котрий він (себто Брюховецький. – *В. І.*) став гетьманом, один із малоросіян сказав: «Прощай, Украина» [13, 162].

У ранніх редакціях роману Куліш устами своїх героїв часто розмірковував над долею України, давав характеристику відповідного історичного часу. Ось про що, приміром, говорили Шрамко з сином: «Ох Украина, Украина! Что за чудная твоя доля!». На це гостро відреагував Петро, який, на мою думку, особливо в ранніх редакціях,

є образом автора, виразником Кулішевих думок і помислів: «Да чудная [...] или, лучше сказать, бедная! Всякая сволочь может свободно расхаживать по ней и говорить: «Это моя земля!» [9, 359]. Однак такі роздуми позитивних персонажів роману Куліш врешті опустив у подальшій роботі над текстом роману, а цього діалогу нема навіть у рукописній україномовній версії твору, викінченої 1846 року.

Весь роман пронизаний неприхованим сумом Куліша за часами правління Хмельницького, коли народ був господарем своєї землі, а кожен українець, як про це сказано і в «Повести об украинском народе», «знал тогда, что он действительный член нации, каждый обрастал в своей голове политические идеи; не ограничивался только своим домом, своим селом, городом; мысль его была так широка, как широка Украина, и все, что учреждено было в Украине, было всякому хорошо известно; избрание ли гетмана, война ли с соседями, договор ли с иностранною державою, – все это проходило чрез все головы, проникало во все души» [7, 85–86]. Відтак, коли б в Україні існували демократичні свобода і незалежність, як це було за часів Хмельницького, то в нашій країні «цивилизация также прочно развилась бы из собственных начал, как и в западных странах Европы» [7, 86].

Закономірно, що період діяльності Хмельницького Куліш вважав навіть «урочистим», однак у своєму романі вирішив повести мову про часи, які настали пізніше, прагнучи у всій повноті «ізобразить ту суматоху, которая наступила в Малороссии, когда народ, свергнувши с своей шеи старую аристократию, начинал чувствовать тяготу новой, из него образовавшейся, и долго не мог с нею ужиться» [9, 341]. Яскрава характеристика образу Хмельницького, якого письменник наділив рисами ідеального ватажка, мала б зриміше показати «ничтожность» українських гетьманів 1660-х рр., зокрема Брюховецького й Тетері (у ранніх редакціях роману він був і суб'єктом дії). Рішуча й послідовна боротьба Хмельницького за волю Україна дала змогу Кулішеві виразніше відтінити також фінальні вчинки позитивних героїв твору Сомка й Шрамка – Сомко відмовляється від порятунку з в'язниці, прикриваючись словами про недопустимість нових людських жертв: «За своє право людську кров точити» [10, арк. 147 зв.], тобто перемішуючи особисте й національне, а Шрамко жертвує собою задля спасіння жителів Павлочі від гніву гетьмана Тетері. Зро-

зуміло, що дії цих персонажів можна потрактувати і як їхнє благородство та самопожертву, і як їхню неспроможність до конкретної важкої і кровопролитної боротьби за втілення своїх патріотичних ідеалів. Відтак, саме в образі Хмельницького, котрому чи не єдиному з українських гетьманів вдалося досягти загальноукраїнської єдності, молодий Куліш бачив національного месію, а «как только не стало Хмельницкого, не стало и единоплемя» [9, 342], що й призвело до «чорної ради» та численних міжусобних чвар.

На особливості Кулішевого розуміння часу, що передував «чорній раді», вказують і сторінки «Повести об украинском народе», в якій зокрема маємо позитивну характеристику діяльності Івана Виговського, «человека талантливого и образованного», який «стремился к возвышению Украины на степень независимой области» [7, 65], для чого й уклав відому Гадяцьку угоду 1658 р. (до слова, високо оціненої в ранніх редакціях «Чорної ради»). Не оминув Куліш і перемоги військ Виговського під Конотопом.

Переважно позитивною є й характеристика діяльності Юрія Хмельницького, зокрема в Чуднівській битві 1660 р., Петра Дорошенка та навіть Івана Мазепи (цього не бачимо в інших історіографічних працях Куліша), що, скоріше всього, було спричинено очевидною національно-патріотичною спрямованістю діяльності цього гетьмана, його прагненням відродити національну незалежність України на засадах демократичної республіки, а це відповідало демократичним ідеалам Куліша-романтика і патріота (як врешті й інших кирило-мефодіївців): «Мазепа постигал, что Украина по демократическому своему образованию не может отдельно существовать иначе, как в виде республики, что для этого народа понятно право вечегого только закона и что всякий самовластный гетман не найдет в нем себе усердных подданных», що впливало з віри гетьмана в те, що українська «нация может прочно усилиться только совокупною свободною деятельностью всего народа» [7, 87]. Однак, як і у випадку з Виговським, за Кулішем, реалізації цього плану завадила непопулярність цього гетьмана в народі.

В ранніх редакціях роману «Чорна рада» Куліш акцентував на складності суспільно-політичної ситуації України 1660-х рр., зокрема називав цей час «чудным и загадочным временем», «страшной ноч-

ной сказкой», докладно описав боротьбу за владу між Якимом Сомком, Васютою Золотаренком, Павлом Тетерею, а згодом і Іваном Брюховецьким. В цій ситуації письменник особливу роль відводив напіввигаданому персонажеві Шраму (в ранніх редакціях Шрамкові), який мав допомогти Сомкові здійснити його плани щодо України. Ось про що власне думав наказний гетьман: «Мы напишем с боярами статьи, какие сами знаем, и пустим Украину в ход по лучшей дороге. Полно ей играть без толку, как молодое пиво; пора оглядеться на себя разумно, чтоб упрочить свою судьбу и на будущие времена» [4, 196].

Куліш майстерно представив майже всі верстви українського суспільства 1660-х рр., дав яскраві художні характеристики низовому козацтву, містянам, городовій старшині, селянам. Письменник намагався проникнути у психологію кожного соціального стану, щоб з'ясувати витoki різних підходів до шляхів подальшої долі України, поставивши у центр роману значні політичні ідеї. Тому чи не всі персонажі «Чорної ради» буквально поділені на два різні табори. Позитивне начало втілюють Сомко, Шрамко та їхні прибічники, для яких нема важливішої мети у житті, ніж доля рідної країни, її єдність, встановлення миру і злагоди між людьми. Письменник не випадково однією з ключових постатей обрав священика-воїна Шрамка, котрий містами і селами України словом і мечем проповідує ідеї злагоди та миру, остереігаючи людей від жорстоких учинків, закликаючи їх до честі й благородства: «Блюдітеся, да не порабощені будете. Стережітеся, щоб не дано вас ізнов ляхам на поталу!» [10, арк. 8 зв.]. У той же час представників інших політичних сил, іншої ідеології (а це Брюховецький, Гвинтовка, Вуяхевич) письменник зобразив уже цілком іншими барвами, часто не шкодуючи й саркастичних слів.

На Кулішеву оцінку певних історичних постатей вказує й змалювання їхніх історичних долей чи, власне, історичних обставин їхньої смерті. Коли Сомко, Шрам та їхні прибічники загинули благородно – їх стратили як лицарів, то Брюховецький, в інтерпретації Куліша, «приняв слушну кару од гетьмана Дорошенка: пропав під киями собачою смертю» [10, арк. 150 зв.], водночас, за словами Божого Чоловіка, зазнавши і Божої кари: «Мартинця Бог гріхом уже покарав. А праведному чоловікови якої треба в світі награди?» [10, арк. 154 зв.]. Така характеристика обставин смерті Брюховецького,

як і оцінка його діяльності, врешті була історично достовірною – тут Куліш, очевидно, скористався і з наявних в його розпорядженні джерел, зокрема «Літопису Величка», де про це написано так: «Егда же привели под могилу пред Дорошенка Бруховецкого, тогда за вириченем неких слов от Дорошенка к Бруховецкому, абие тиеж, що и привели его, начаша терзати и бити, и убиша его тиранским боем пред очима Дорошенковыми, июня сего, в понеделок, в Петровку о полудне (1668 року. – *В. І.*); а оставивши тело мертвое и голое, отийдоша в обоз свой» [1, 163].

В остаточному варіанті роману зведено до мінімуму також функцію образу генерального писаря Михайла Вуяхевича (у ранніх редакціях він названий «перелицеванным ляшком»), однак збережено його загалом негативну характеристику. Коли в україномовному варіанті роману 1857 р. Вуяхевич виконував лише епізодичну функцію – зображений як прихований прибічник Брюховецького уже під час самої чорної ради, то в друкованому тексті 1846 р. Куліш зазначив, що це була досить освічена особа (тут письменник дещо іронічно окреслив цю освіченість «знанием одного или двух иностранных языков и письменных прав» [4, 187]), подав досить розлогий портретний опис персонажа, в якому акцентував більше на неприємному, негативному враженні від нього: його очі «никогда не смеялись: они похожи были на бдительных часовых, поставленных у дверей пиршественной залы с особенным приказанием: что б ни делалось перед ними, они помнят свое и остаются бесчувственными ко всему прочему» [4, 187].

На думку Лева Окиншевича, саме в характеристиці образу Вуяхевича (як, врешті, й Матвія Гвинтовки, котрі, як це бачимо з роману, зображені як потаємні зрадники Сомка) Куліш найбільше погрішив проти історичної істини, адже Вуяхевич – «визначний український старшинський політичний діяч, пізніше один з найближчих поплічників Петра Дорошенка, а значить, і представник автономістичної старшинської партії, за Сомка правив уряд генерального писаря. На цім уряді він був і за чорної ради (так і є в романі. – *В. І.*) 1663 р.» [14, 181]. Те, що історичний Вуяхевич справді був близький Сомкові і таки його не зраджував, свідчить і те, що він належав до тих одинадцяти козацьких старшин, котрих після чорної ради відвезли в кайданах до Москви [15, 115], а згодом заслали до Сибіру.

Чорну раду Куліш сприймав як справді «чорну», дияволову – вона власне й привела до руїни України. Це можна зрозуміти з кульмінаційного моменту твору – опису самої події, який загалом однаковий у варіантах роману 1846 і 1857 років: поле під Ніжином яскраво та неоднозначно уособлює Україну, а її грабіжниками і гвалтівниками були не лише «чернь» (селяни й містяни), а й Брюховецький із запорожцями (вони спровокували цю раду) та Сомко із Шрамком, котрі на цю провокацію піддалися. Тут варто зазначити, що для більшої динаміки розвитку подій твору письменник сконденсував події ради в один день та ввів колір при визначенні симпатиків тієї чи іншої сторони: прибічники Сомка мали червоні стрічки, а Брюховецького – голубі.

В остаточній редакції роману історичну перспективу України письменник бачив лише в хуторі (характерна деталь: Петро на роздоріжжі між Запорожжям і Хмарищем обирає хутір, тобто родинне життя, хоча батьковим бажанням була героїчна Петрова загибель від шаблі чи кулі у бою за Україну, її соборність). Думаю, що Київ як уособлення державності та Хмарище як символ тихого родинного затишку можна вважати зримим вираженням основного конфлікту роману. Перш ніж потрапити у Хмарище, Шрамко й Петро на початку твору вклякають на коліна перед «пышным видом Киева с золотоверхми своими церквями» [9, 11].

В ранніх текстах важливу смислову роль відіграв образ Запорозької Січі, особливості якої Куліш тут схарактеризував набагато яскравіше, ніж в остаточному тексті: «Запорожже іспокон віку було серцем українським (спершу було написано «України». – В. І.); Україну бувало придавлять, людям затулять рот, ізв□яжуть руки й похолоне безталанна Україна наша, що мертва; а на Запорожжі воля ніколи не вмирала, рідна мова з старосвітськими звичаями ніколи не забувалась» [10, арк. 49 зв.–50]. Досить порівняти ці слова з відповідними фразами з п□ятої глави україномовного першодруку [11, 88], щоб побачити різницю.

Всім редакціям «Чорної ради» притаманний виразний авторський песимізм щодо політичного майбутнього України. Тут доречно згадати оповідь старого Чайки (романтична повість «Огненный змей. Повесть из народных преданий»; 1841) про незвичайну шаблю батька своєї дружини (той був безстрашним козаком-характерником) – шабля у момент смерті козака «вдруг ни с того, ни с сего упала и пе-

ребилась надвое» [6, 205]. Отже, вона (точніше, войовнича душа її господаря), на відміну від бандури, яку купив персонаж цієї ж повісті Іван, не перейшла своєму наступнику. Ця сюжетна ситуація ранньої романтичної повісті майбутнього автора «Чорної ради» певною мірою символізує закінчення так званої військово-історичної епохи стосовно теперішнього (початок 1840-х років) часу та її перехід у сферу спогадів та фіксації. Вона має передусім світоглядне значення – це чи не перший вияв відомої культурницької концепції Куліша, котра, як відомо, своїх головніших рис набула у середині 1840-х років. Згадаймо хрестоматійне Кулішеве виправлення (зроблене 1846 р.) Шевченкових рядків із поетичного послання «До Основ'яненка» [16, 624] та слова з його відомого листа до Кобзаря від 5 червня 1844 р., в якому Куліш писав: «Тепер не така вже година настала, щоб брязкотать шаблоками. Ляхів і татарву мов дідько злизав, усе втихомирилось; прийшла пора поорудовать ще головою» [12, 20]. Ідея протиставлення культури і війни одержала своєрідне сюжетне наповнення також у романі «Михайло Чарнышенко, или Малороссия восемьдесят лет назад» (1843).

Яскравим адептом політичного песимізму Куліша є кобзар Божий Чоловік, який висловлював переважно аполітичні, а то й космополітичні думки. Врешті саме він робить цікавий висновок про призначення українців на цьому світі, в якому неважко помітити зв'язку з ідеями Кулішевої брошури «Книга о ділах народу українського і славного Війська козацького Запорозького» (написана влітку 1843 р., опублікована 1990 р.) та програмової праці Кирило-Мефодіївського братства «Книги буття українського народу». Божий Чоловік говорить: «Для украинца на земле, кажется, никогда не будет ничего утешительного, [...] в одном Боге его утешение. Праведная душа посреди бедствий еще больше возносится к Богу – и получит награду за свои муки в царстве Его небесном» [9, 157].

Саме з образом Божого Чоловіка Куліш пов'язав дидактично-філософське закінчення «Чорної ради» із виразним впливом біблейської філософії, що підтверджує думку про глибинність художнього змісту роману, його очевидну ідеалістичність: «Так-то усе те лихо минулось, мов приснилось; яке-то воно страшне було, а отже, як не Божа воля, то їх і не зачепило. Це так, як от инколи схопиться заверуха – громом гримить, вітром бурхас, світу Божого

не видко; поламле старе дерево, повиворочує з корінням дуби й берези: а чому треба рости й цвісти, те й зостанеться, і красується весело та пишно, мов зроду й хуртовини не бачило» [10, арк. 155].

Такий завершальний філософський акорд роману відомий український літературознавець Євген Кирилюк навіть вважав своєрідним фаталізмом, але, за його словами, це фаталізм «не занепадницький, а бадьорий, з вірою в сили тієї кляси, що її представниками є основна група образів «Чорної ради» (себто Шрам, Сомко, Кирило Тур, Черевань. – *В. І.*)» [2, 239]. На мою думку, таке закінчення твору було прямим наслідком власне чорної ради – за інших умов і розв'язка конфлікту була б іншою.

Джерела та література

1. *Величко С.* Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке. Составил Самоил Величко, бывший канцелярист канцелярии Войска Запорожского, 1720: У 3-х т. – К., 1851. – Т. 2. – 612+XVII+III с.
2. *Кирилюк Є. П.* Перший український роман «Чорна рада» // Куліш П. Твори. – Харків–К., 1931. – Т. 3. Чорна рада. Хроніка 1663 року. – С. 186–244.
3. *Куліш П.* Життя Куліша // Куліш П. Твори: В 2-х т. – К., 1994. – Т. 1. Вступна стаття, упорядкування і примітки Є. К. Нахліка. – С. 234–264.
4. *Кулеш П.* Киевские богомольцы в XVII столетии // Современник. – 1846. – Т. XLI. – С. 62–121, 177–225, 297–343.
5. [Куліш П.] [Рец. на]: Кочубей, генеральный судья. Историческая повесть Николая Сементовского // Москвитянин. – 1846. – Ч. 1. – № 2. – С. 224–225.
6. *Куліш П.* Огненный змей. Повесть из народных преданий // Киевлянин на 1841 год. Издал Михаил Максимович. – К., 1841. – Книга вторая. – С. 181–288.
7. Повесть об украинском народе. Написал для детей старшего возраста П. Кулѣш. – СПб., 1846. – 114 с.
8. *Куліш П.* Повне зібрання творів. Упорядкування, коментарі Олесь Федорук. – К., 2005. – Листи. Т. I. 1841–1850. – 646 с.
9. Пять глав из нового романа П. Кулеша «Чёрная рада» // Современник. – 1845. – Т. XXXVII. – С. 332–376; т. XXXVIII. – С. 5–37, 135–196.
10. *Куліш П.* Чорна рада, або Нещаслива старосвітщина // Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. Вернадського Національної академії наук України. – Ф. I. – Од. зб. 28533. – 157 арк.
11. *Куліш П.* Чорна рада. Хроніка 1663 року. – СПб., 1857. – 428 с.
12. Листи до Тараса Шевченка. – К., 1993. – 383 с.
13. *Маркевич Н.* История Малороссии: В 5-ти т. – М., 1842. – Т. 2. – 673 с.
14. *Окиншевич Л.* Україна 1663 року та «Чорна рада» П. Куліша // Куліш П. Твори. – Х. ; К., 1931. – Т. 3. Чорна рада. Хроніка 1663 року. – С. 169–185.
15. *Соловьев С. М.* История России с древнейших времен. Второе издание. – СПб., 1896. – Кн. 3. – Т. XI–XV. – 1579 с.
16. *Шевченко Т. Г.* Повне зібрання творів: У 12-ти т. – К., 2001. – Т. 1. – 784 с.